

<https://doi.org/10.59849/2410-5600.2025.1.43>

UOT: 82.09.

Nailə Səmədova

filologiya elmləri doktoru

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

Bakı ş., İstiqlaliyyət küç. 26

e-mail: nailesamadova@yahoo.com

SALMAN MÜMTAZ ARXIVİNDƏ FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİ

Xülasə

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda XIX-XX əsrlərdə yaşayıb-yaratmış ədəbiyyat və mədəniyyət xadimlərinin şəxsi arxivləri saxlanılır. Bu arxivlərdən biri də görkəmli ədəbiyyatşünas, folklorşünas alim Salman Mümtazın arxividir. Burada onun əsərlərinin əlyazmaları, topladığı materiallar, məktublar, fotolar və digər sənədlər mühafizə olunur.

Salman Mümtazın topladığı materiallara, əsasən, folklor nümunələri daxildir. Arxivdə onun “Şəki savları” adlı məqaləsinin əlyazma nüsxəsi qorunur. “Şəki savları” məqaləsində müəllif bəzi kəlmələrin “sav” sözündən qaynaqlandığını, bunların təhrif edilməsini və “zərbi-məsəl”, “atalar sözü” kimi adlanan hikmətli sözlərin adlarının dəyişilməsinin düzgün olmadığını nəzərə çatdırır. Salman Mümtazın topladığı folklor nümunələri və “Şəki savları” məqaləsi onun folklorşünaslıq sahəsində göstərdiyi xidmətlərin, apardığı tədqiqatların əhəmiyyətli bir hissəsidir.

Təqdim etdiyimiz məqalədə Salman Mümtazın topladığı hikmətli sözlərin, arxaik sözlər və onların folklor nümunəsində misallarının, eləcə də “Şəki savları” məqaləsinin avtoqraf nüsxələri araşdırılmış, təsvir və təhlil edilmişdir.

***Açar sözlər:** Salman Mümtaz, folklor, arxiv, məqalə, əlyazma*

Giriş

Görkəmli ədəbiyyatşünas, folklorşünas alim Salman Mümtazın (1884-1941) AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunan 24 saylı arxivi 689 saxlama vahidindən ibarətdir. Arxivə müxtəlif sənədlər daxildir: əsərlərinin əlyazmaları, tədqiqat üçün topladığı materiallar, məktubları və ona ünvanlanan məktublar, Salman Mümtaza həsr olunmuş şeirlər, özünün və başqalarının fotoları, başqa müəlliflərin əsərləri və çap kitabları. Salman Mümtazın topladığı materiallar arasında folklor nümunələri üstünlük təşkil edir. Bunların əksəriyyəti bu cəfakəş insanın Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan arxivində mühafizə olunur.

Salman Mümtazın topladığı atalar sözləri və məsəllər [2] 45 vərəqdən ibarət cizgili ümumi dəftərə bənövşəyi, qırmızı və qara mürəkkəblə ərəb əlifbası ilə yazılmışdır. Əksəriyyətinin üzərindən xətt çəkilmiş, bəzilərinə əlavələr edilmişdir. Dəftərin vərəqləri cildədən ayrıldığına görə bərpaya ehtiyacı var. Atalar sözlərinin hər biri bir sətirdə yazılmış və biri digərindən xətt ilə ayrılmışdır. Dəftərdə yer alan bəzi atalar sözləri və məsəlləri nəzərdən keçirək:

*Pulun oldi əlli, adın oldi bəlli, pulun oldi yüz, düş içində yüz;
Yuxarıda yer yoxdur, aşağıda da oturmur;
Çağırılan yerə ar etmə, çağırılmayan yeri dar etmə;
Bəhanəçiyə bəhanə əksik deyil;
Yaxşı gündə yad yaxşıdır, yaman gündə vay qohum;
Dozanqurdu ol, gözə gir;
At təpiyinə at dözər;
Yazan əl boş qalmaz;
Tanrı bir yandan bağlar, bir yandan açar;
Ağanın malı gedər, nökrin canı;
Qonşu qonşuya baxar, başını oda yaxar;
Qurunun oduna yaş da yandı;
Diri it ölü əsləndən yaxşıdır;
İtin qulağını kəsməklə tula olmaz;
İki qılinc bir qına sığmaz;
Bağa yol yeriyyə bilməz, xalası qızını da dalına alar;
Çoxdan çox olar, azdan az və s.*

Salmaz Mümtaz arxivində daha bir əlyazma nümunəsi qorunur. Bu əlyazmada [1] bəzi sözlər və onların folklor nümunəsində misalları verilmişdir. Bunlar cizgili şagird dəftərinin hər iki üzünə ərəb əlifbası ilə qara mürəkkəblə yazılmışdır. 12 vərəqdən ibarət olan dəftərin 6 vərəqi boşdur. Yazılar səliqəli xətlə qələmə alınmışdır. Nümunələrin bəzilərini nəzərdən keçirək. Məsələn, “aş” sözünə:

*Düşmən səni daş ilən
Sən düşməni aş ilən;*

“arsız” sözünə:
*Dünya arsızındı
Budağı barsızındı;*

“ağrı” sözünə:
*Yaxşı günün baş ağrısı
Yaman günün diş ağrısı;*

“ara” sözünə:
*Yığılıb bir araya
Mərhəm (məlhəm-N.S.) qoyun yaraya*

- kimi nümunələr verilmişdir.

Bundan əlavə, dəftərdə arxaik sözlər və onların mənaları göstərilmişdir. Məsələn, ərə - paltar suyu, xaş - acı xəmirə, öksiz - duasız, qarağan - sabun bişirən, linək - lom, manğuz - iri qamış, mağar - toyxana, acal - əcəl və s. Dəftərdə yer alan bəzi arxaik sözlərin mənaları göstərilməmişdir. Onu da qeyd edək ki, bəzi arxaik sözlər müasir dövrümüzdə də işlənir.

Salman Mümtaz arxivində “Şəki savları” adlı məqalənin əlyazması qorunur [5]. Məqalə sayə vərəqin bir üzünə bənövşəyi mürəkkəblə ərəb əlifbası ilə, səliqəli xətlə qələmə alınmışdır, 12 vərəqdən ibarətdir. Müəllif “zərbi-məsəl” və “atalar sözü” kimi adlanan hikmətli sözlərin adlarının dəyişilməsinin

ədəbiyyatımızda yanlışlıq kimi qiymətləndirərək yazır: “Onların bu ad əvəzinə öz-özlərindən quraltdıqları qurama adlar yaraşıqsız olan zərbi-məsəl ilə atalar sözüdür. Bizcə, bizim doğma və varlı olan dilimizə nə zərbi-məsəllərin, nə də atalar sözünün heç bir lüzumu yoxdur. Zərbi-məsəl ədəbi olmamaqla bərabər mədrəsə yadigarı olan ərəbi bir tərkibdir. “Atalar sözü” də yöndəmsiz, lüzumsuz, həm də çox mənasızdır. Nədən məlumdur ki, ... hikmətli sözləri yaradan insanlar yalnız erkək cinsinə mənsub erkəklər, yəni atalar olmuşlar; daha atalar doğan, böyüdən, bəsləyən, öyrədən anaların bu uğurlu ... işdə heç bir iştirakları, ortaqlıqları olmamışdır”?! [5, s.1].

El ədəbiyyatının analar və ataların ortaqlı olaraq istedad və bacarıqları nəticəsində yarandığını göstərən Salman Mümtaz qeyd edir ki, bu sözlər atalar, analar, bacılar və qardaşlardan ibarət ortaqlı kollektivin məhsuludur. Tədqiqatçı topladığı hikmətli sözləri altı sərlövhəyə ayırır: analar sözü, atalar sözü, gəlinlər sözü, igidlər sözü, qızlar sözü, oğlanlar sözü və qeyd edir ki, bu hikmətli sözlərin əski adını dirildərək, zərbi-məsəl ilə atalar sözü adlarını ədəbiyyatımızdan tamamilə silməliyik.

Salman Mümtaz atalar sözünü ifadə etmək üçün “sav” kəlməsindən istifadə etmək fikrini irəli sürür. O yazır: “Par-par parıldayan bir parlaq kəlmə vardır ki, o da “sav” kəlməsindən ibarətdir. Təəssüf ki, get-gedə bu gözəl kəlməni unudub və gözdən salmadayıq” [5, s.5]. Müəllif məqaləsində bəzi kəlmələrin “sav” sözündən qaynaqlandığını, bunların təhrif edilməsini nəzərə çatdırır və həmin kəlmələrin mənasını göstərir. Məsələn:

Savaşmaq: sav – aşmaq – açmaq;

Dəlisu: dəlisavlı – dəlisözlü;

Savçı: xəbərçi, sözçi, hədisçi, peyğəmbər Rəsul;

Savxa: əski zamandan xəbər verən şey, miras.

Mahmud Kaşqarının “Divani-lügəti-türk” əsərində olan savların bəzilərinin Şəkide və Şəkinin kəndlərində məşhur olduğunu, Şəki savlarının iki-üç minillik bir tarixə malik olduğunu bildirən Salman Mümtaz yazır: “Zənnimcə, onları yan-yanaşa qeyd etsək, həm məsələ aydınlaşar, həm də Şəki savları öz əskiliyini, qədimliyini ərz etməklə bərabər ədəbiyyatımıza bir qədər də yenilik verər. Nəticədə də xəlf ədəbiyyatının qüvvətliyi, əhəmiyyəti meydana çıxar” [5, s.11]. Məqalənin sonunda Salman Mümtaz “Divani-lügəti-türk” və Şəki savları əsasında altı nümunəni diqqətə çatdırır.

Salman Mümtazın şəxsi arxivində xəlf ədəbiyyatı nümunələrindən tapmacalar qorunur [6]. Bunlar cizgili şagird dəftərinin hər iki üzünə ərəb əlifbası ilə bənövşəyi mürəkkəblə yazılmışdır. Dəftərin üz qabığında qara karandaşla “Şəhla Mümtazzadə” sözləri qeyd edilmişdir. Yazılma tarixi göstərilməmişdir. 14 vərəqlik cizgili şagird dəftərinin 8 vərəqinə səliqəli xətlə qələmə alınmışdır, qalan vərəqlər boşdur. Bəzi söz və birləşmələr pozulmuşdur. Tapmacalardan bir neçə nümunəni diqqətə çatdıraraq:

Burda vurram qılını

Dəhnədə oynar ucu.

İldırım

Bizim evdə bir kişi var

Ağzında üç dişi var.

Sacayaq

Min-min minarə

Bünövrəsi qara.

Yüz min çiçək

Bir yarpaq.

Göy, yer, ulduz, ay

*Çil toyuq, çiləmə toyuq
Başını kəsərsən, qanı yox,
Cücələrinin sanı yox.*

Barama qurdu

*Yerə vurram sınmaz
Göyə vurram sınmaz
Suya vurram sınar.*

Kağız

Yol üstə qaynar qazan.

Qarışqa

Yol üstə yoğun qarı.

Təndir

Salman Mümtaz xalq ədəbiyyatı nümunələrindən bayatılar da toplamışdır [3]. Bunların əlyazma nümunələri onun şəxsi fondunda saxlanılır. Bayatılar qırmızı mürəkkəblə və qara karandaşla ərəb əlifbası ilə yazılmışdır. 99 sayılı saxlama vahidi altında 13 bayatı qorunur. Məsələn:

*Bu aşiq yarə qandı
Var sözüüm yarə qandı.
Şux qəmzənin, şər gözlərin
Beğərm yarə qandı?*

*Aşiqinin düşmüş dəri
Dur görsən düşmüş dəri.
Yarəb anlarmı öylə
Mən gözdən düşmüşdəri.*

*Tüfəngini yaxşı at
Yaxşı sil, yaxşı at.
Adamı qocalmağa qoymaz imiş
Yaxşı arvad, yaxşı at.*

Arxivdə həmçinin müasir mövzulardan bəhs edən bayatılar da vardır [4]. Bu mövzuda 9 bayatı vardır. Ərəb əlifbası ilə bənövşəyi mürəkkəblə qələmə alınan bayatılardan bir neçə nümunəni nəzərdən keçirək:

*Gög gögləri, ay Gəncə
Say şəhərdən, say Gəncə.
Çox keçməz ki, olarsan
Sən Marselə tay Gəncə.*

*İşçini anan istər
İşçiyə yanan istər.
İşçi olmaq çox şərəfdir
Buni bir qanan istər.*

*Dan yeri atır, dur bax.
Fontanlar atır, dur bax.
Düşmənlər qısqanclıqdan
Yerlərə batır, dur bax.*

Nəticə

Salman Mümtazın AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan arxivi sənədlərin sayına və məzmununa görə zəngindir. Onun topladığı folklor nümunələri: hikmətli sözlər, tapmacalar, bayatılar və “Şəki savları” məqaləsi folklorşünaslıq sahəsində göstərdiyi xidmətlərin, apardığı tədqiqatların əhəmiyyətli bir hissəsidir. Bunların təsviri, təhlili və araşdırılması bu görkəmli folklorşünas alimin gördüyü işlərin önəmini bir daha diqqətə çatdırır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Arxaik sözlər və onların folklor nümunəsində misalları. Toplayanı: Salman Mümtaz. AMEA ƏYİ, fond 24, saxlama vahidi 72.
2. Atalar sözləri və məsəllər. Toplayanı: Salman Mümtaz. AMEA ƏYİ, fond 24, saxlama vahidi 80.
3. Bayatılar. Toplayanı Salman Mümtaz. AMEA ƏYİ, fond 24, saxlama vahidi 99.
4. Bayatılar. Toplayanı Salman Mümtaz. AMEA ƏYİ, fond 24, saxlama vahidi 100.
5. Salman Mümtaz. Şəki savları. AMEA ƏYİ, fond 24, saxlama vahidi 47.
6. Tapmacalar. AMEA ƏYİ, fond 24, saxlama vahidi 411.

Naila Samadova

Folklore examples in the Salman Mumtaz archive

Summary

The Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli of ANAS stores personal archives of literary and cultural figures who lived and created in the 19th-20th centuries. One of these archives is the archive of the prominent literary critic and folklore scholar Salman Mumtaz. The manuscripts of his works, collected materials, letters, photos and other documents are preserved here.

The materials collected by Salman Mumtaz mainly include folklore examples. The archive preserves a manuscript copy of his article “Sheki savları”. In the article “Sheki savları”, the author points out that some words originate from the word “sav”, that they are distorted, and that it is incorrect to change the names of wise words such as “sayings” and “proverbs”. The folklore examples collected by Salman Mumtaz and the article “Sheki savları” are an important part of his services and research in the field of folklore.

In the article we present, the autograph copies of the wise words collected by Salman Mumtaz, archaic words and their examples in folklore, as well as the article "Sheki Savları" were examined, described and analyzed.

Keywords: *Salman Mumtaz, folklore, archive, article, manuscript*

*Filologiya elmləri doktoru, professor **Kamandar Şərifov**
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.*